

Jemielity, Witold

Porządek nabożeństw niedzielnych w diecezji wigierskiej i augustowskiej czyli sejneńskiej

---

Studia Teologiczne 1, 221-237

1983

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. WITOLD JEMIELITY

PORZĄDEK NABOŻEŃSTW NIEDZIELNYCH W DIECEZJI WIGIERSKIEJ I AUGUSTOWSKIEJ CZYLI SEJNEŃSKIEJ

W 1795 r., podczas trzeciego rozbioru Polski, Prusy otrzymały m. in. część diecezji łuckiej, wileńskiej i żmudzkiej. Rząd zaborczy zastrzegł, iż granice diecezji w przyłączonych terenach mają się pokrywać z granicami administracji państwowej. Tak powstała diecezja wigierska, erygowana przez papieża Piusa VI bullą *Saepe factum est* z 16 III 1799 r. Należało do niej 149 parafii i filii — 90 z diecezji wileńskiej, 44 z łuckiej i 15 ze żmudzkiej, razem 292348 osób spowiadających się. Dzielila się na dekanaty: Augustów, Białystok, Bielsk, Brańsk, Drohiczyn, Knyszyn, Olwita, Preny, Sapieżyski, Simno, Sokółka, Tykocin, Wierzbołów i Wigry. Dekanaty: Bielsk, Brańsk, Drohiczyn i Tykocin były uprzednio w diecezji łuckiej; część sapieżyskiego i wierzbołowskiego w diecezji żmudzkiej; pozostałe dekanaty w diecezji wileńskiej. Już w osiem lat potem na skutek pokoju tylżyckiego wcielono do Rosji tzw. obwód białostocki. Spowodowało to wyłączenie z diecezji wigierskiej w całości lub częściowo dekanatów: Białystok, Bielsk, Brańsk, Drohiczyn, Knyszyn i Sokółka, o łącznej ilości 53 parafii, 6 filii, 5 klasztorów, razem ponad 130 tys. wiernych.¹ Tak okrojona diecezja przetrwała do 1818 r. Wówczas 30 czerwca papież Pius VII bullą *Ex imposita Nobis* erygował diecezję augustowską czyli sejneńską. Do byłej diecezji wigierskiej przyłączył trzy dekanaty z diecezji płockiej: Łomża, Wąsosz i Wizna. Nowa diecezja posiadała 120 parafii i około 370 tys. wiernych. Dzielila się na dekanaty: Augustów, Kalwaria, Łomża, Łódzkie, Mariampol, Olwita, Sapieżyski, Sejny, Tykocin, Wąsosz, Wizna i Wysokie Mazowieckie.² Każda ze składowych części zachowała swoje właściwości uprzedniej diecezji macierzystej. Mogło się to zaznaczyć w porządku nabożeństwu niedzielnych.

Opracowanie tego zagadnienia wydaje się ważne. Katolicy stanowili przeważającą część społeczeństwa. Na początku XIX w. w Królestwie

¹ B. Kumor, *Bulla erekcyjna diecezji wigierskiej*. Arch. Bibl. i Muz. Kośc., 14 (1967), s. 257.

² W. Jemielity, *Diecezja augustowska czyli sejneńska w latach 1818—1872*, Lublin 1972, s. 10 n.

było ich 83,5%.³ Świątynia parafialna skupiała wiernych nawet częściej niż raz w tygodniu, biorąc pod uwagę dodatkowe święta kościelne. Spełniała nie tylko rolę sakralną. W niej mieszkańcy kraju, często analfabeci, dowiadywali się o różnych sprawach państwowych poprzez nadsyłane od władz rozporządzenia, modły za panujących itd. Świątynia była czynnikiem jednoczącym ogół mieszkańców. Oparłem się prawie wyłącznie na źródłach archiwalnych. W aktach poszczególnych parafii zachowały się sprawozdania wizytacyjne dziekańskie i biskupie z lat 1798, 1802, 1804, 1817, 1822, 1837—40, 1873—74, 1898—99, oraz odpowiedzi na ankietę z 1898 r. Wśród wielu pytań jedno lub kilka odnosiło się do porządku nabożeństw.

Przy opracowaniu tego zagadnienia uwzględniłem kilka okresów. Pierwszy obejmuje lata od 1798 do 1828. W tym czasie każda z poszczególnych części składowych diecezji kierowała się własnymi przepisami niedzielnej służby bożej. Dopiero w 1828 r. bp M. J. Manugiewicz próbował je ujednoczyć. Drugi okres kończy się na 1837 r. Wówczas ordynariuszem diecezji został P. Straszynski. Poprzez dekrety wizytacyjne nakazał jednakowy porządek w całej diecezji. Zmarł po dziesięciu latach rządów a następcy doczekał się w 1863 r. Bp K. Łubiński wprawdzie wizytował dużo, ale omawianym przez nas zagadnieniem nie zajmował się. Zwrócił na nie uwagę dopiero bp P. P. Wierzbowski. Z początkiem jego rządów w 1872 r. wiążemy czwarty okres.

Diecezja wigierska była tworem krótkotrwałym. Nie zdążyła nawet wytworzyć takich instytucji jak kapituła i seminarium duchowne. To drugie scala duchowieństwo, nadaje mu wspólny charakter pracy. W braku własnych księży diecezja musiała korzystać z pomocy ekszakonników, z licznie kasowanych klasztorów w Królestwie i Cesarstwie. W 1820 r. w części wileńskiej diecezji na 114 kapłanów było 76 przybyśców.⁴ W takich warunkach jedynym zwornikiem wspólnego porządku nabożeństw niedzielnych mogły być ustawy diecezjalne, synodalne.

I. Przyjrzyjmy się im i ich realizacji w części diecezji wileńskiej. Ostatni synod tej diecezji odbył się w 1744 r. Jeden z rozdziałów jego ustaw nosi tytuł: *De divinis officiis*. Stwierdza, iż w licznych kościołach zaprzestano nieszporów, matutinum, śpiewania mszy św. Jest to przeciwnie zarządzeniem poprzedniego synodu, który określił czas i sposób odprawiania nabożeństw. Czytamy dalej, iż zaniedbujący się w tym względzie będą surowo ukarani.⁵ Ów poprzedni synod wileński odbył się w 1717 r. Polecono wówczas odprawiać jutrznie, śpiewać godzinki,

³ Greko-unitów 2,5%, wyznania mojżeszowego 10%, ewangelików 3,75%, innych wyznań 0,25%. G. Missalowa, *Ziemia polskie w dobie autonomicznej Królestwa Polskiego (1813—1830)*. W: *Historia Polski*, t. 2 (1764—1864), cz. 3 (1813—1845). Warszawa 1959, s. 203.

⁴ A. P. Marciejewski do Ig. St. Czyżewskiego. Urdomin, 19 V 1820. ADŁ (Archiwum Diecezjalne w Łomży), Duchowni przybyli z zagranicy, k. 42.

⁵ *Caput X. De divinis officiis. Non possumus sine animi nostri amaritudine tolerare et silentio praetermittere, quod plures ecclesiae parochiales negligentia parochorum sive commendariorum festis diebus silent per omissionem vesperearum, matutinarum et missarum cum cantu saltem choralis absolventur contra praescriptum ordinem et praeceptum synodale per p. m. Ill. Brzostowski praedecessoris nostri parte III cap. V quod intuitu majoris divinae gloriae etiam moderno synodo innovando, et majus robur impertinendo, inviolabiliter servandum, et in omnimoda executione habendum esse jubemus ut designato ibidem tempore et modo in omnibus ecclesiis jurisdictioni nostrae subjectis divina officia peragantur, sub poenis contra negligentem arbitrio nostro vel officii nostri ad primam decanorum sub nexu constientiae delationem extendendis. Synodus Dioeciesana Vilmensis... 1744.*

różaniec i litanie, obchodzić uroczystości według rytuału, nabyć rytuały i antyfonarze, wskrzesić szkółki śpiewacze, budować organy, zachęcać szlachtę i młodzież do śpiewów przed sumą.⁶ To są raczej wskazania ogólne. Natomiast odnośnie szczegółowych dyrektyw synod odwołał się do Listu Pasterskiego z 1710 r. biskupa wileńskiego K. Brzostowskiego. Dowiadujemy się tutaj, iż we wszystkie niedziele i święta należy śpiewać jeden nokturn matutinum. Modły rozpoczną się o godzinie 6-ej w miastach, o 7-ej na wioskach. Po matutinum, skoro jest więcej księży, następuje msza św. czytana. Podczas niej śpiewa się różaniec, gdzie jest taka praktyka, można też śpiewać officjum o Niepokalanym Poczęciu NMP. Z kolei przychodzi katechizacja wiernych i msza św. śpiewana. Dzwon wzywa na nią o 9-ej, a rozpoczyna się o 9,30.⁷ Bp K. Brzostowski określił szczegółowo sposób nauczania wiernych, m. in. podał iż przed sumą kapłan odmówi razem z wiernymi ojcze nasz, zdrowaś, wierzę, 10 przykazań boskich i 5 kościelnych. Przypomniał o głoszeniu kazań nie określając bliżej momentu tej czynności. Przyczołżył nadto postanowienia kongregacji generalnej z 1601 r. o litanich; można jedynie odmawiać zawarte w mszale, pontyfikale, rytuale i litanii loretańskiej.⁸ Wspomniany synod wileński z 1744 r. również polecał nauczyć wiernych i odmawiać z nimi ojcze nasz, zdrowaś, wierzę, 10 przykazań boskich, 5 kościelnych, 7 sakramentów, nadto akty wiary, nadziei, miłości i żalu.⁹ Również synod wileński z 1717 r. zalecił katechizację po matutinum przed mszą św.; na zakończenie katechizacji lub kazania należy odmówić z wiernymi ojcze nasz, zdrowaś, wierzę, akty.¹⁰

Przypatrzmy się teraz porządkowi nabożeństw w 1804 r. Weźmy dla przykładu po kilka parafii z czterech dekanatów.

Dekanat Białystok. Choroszcz — o godz. 5-ej uderza dzwon na jutrznię, o 8 na różaniec. W uroczyste święta i pierwsze niedziele miesiąca różaniec bywa grany. Po różańcu jest msza św. wotywna. Następnie msza św. śpiewana czyli suma. Podczas niej kazanie a po zakończeniu mszy św. zarówno w święta jak i niedziele są suplikacje. Po nich śpiewa się anioł pański. O 15 dzwoni się na różaniec, po nim są niespyry.

⁶ Pars III, cap. V. *De divinis officiis. Iniquitas temporum officiorum divinarum ordini atque splendori multum derogasse dignoscitur; nam per longas cessationes plerisque locis, in desuetudinem abiisse videntur Matutinum, cujus tempus et modus in Epistola Pastoralis praescribitur. Aspersio aquae benedictae super populum cum processione parochiali, qualis pro singulis dominicis in rituali Romano notatur. Missa cum cantu choralis, Vesperae quoq. diebus festis, utraq. oblivione perpetua jam damnantur... Non possumus ulterius pati, tantum cultus divini, fideliumq. devotionis dispendium; proinde auctoritate praesentis synodi gravamus conscientias RR. DD. Parochorum, ut istam abominationem desolationis, ex sacro amoveant, cantum firmum, ejusque usum, inter divina officia restitui curent, existimentq. se frustra sacerdotes esse ac vocari, nisi divinis sacrificiis, ex officiis debitum splendorem restituant... Ad hanc curam cantus choralis non omittatur, ubi fuit in usu, reducatur ubi omissa, inducatur ubi nondum usitata fuit, devota consuetudo, cantandi rosarium marianum, officium Immaculatae Conceptionis BMV, litanias laurentanas, omniumque sanctorum cum aliis piis cantiunculis, sive rotulis temporari servientibus: ad quem cantum suaviter, ipsa nobilitas, serusq. devotior, cum teneriore aetate, non difficile induci potest, ut tempore sacri matutini in laudes divinas resonet, tempusq. illud totum, quod ante sacrum summum computationibus, vanis ut saepe malis colloquiis traduci solet, pio cantu, in gloriam Dei consumatur. Synodus Dioecesis Vilenensis... 1717.*

⁷ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 433.

⁸ Tamże, s. 435—438.

⁹ Pars III, cap. IV. *De doctrina christiana. Synodus Dioecesis Vilenensis 1717.*

¹⁰ Cap. I. *De fide et doctrina christiana. Synodus Dioecesis Vilenensis 1744.*

Korycin. O 7 dzwon na mszę św. „kanonika” (msza prywatna), po niej wszystkie dzwony wzywają na jutrznię, którą śpiewa się zawsze, chyba że ksiądz jest przeszkodzony. Następuje godzinna przerwa. Skoro zbierze się kilka osób zaczynają śpiew różańca. Przed sumą aspersiona i procesja, msza śpiewana po łacinie bez udziału śpiewów po polsku. Po sumie zawsze suplikacje wobec Najświętszego Sakramentu. Z kolei nauka lub kazanie a na zakończenie anioł pański. Nieszpory zimą o 15 a latem o 17 lub i później.

Juchnowiec. O 7 uderzają wszystkie dzwony i organista śpiewa godzinki do NMP. Następnie jutrznia, po niej lud z organistą śpiewają różaniec o NMP. W tym czasie ksiądz odprawia mszę św. czytaną. Przed sumą aspersiona i procesja. Podczas mszy św. nauka lub kazanie, po sumie suplikacje. W święta uroczyste po południu nieszpory, w zwykłe niedziele litania śpiewana.

Wasilków. O 8 dzwon na jutrznię, którą śpiewa się tylko w święta uroczyste. Po jutrzni śpiewa się litanię, godzinki, koronkę lub różaniec. Przed sumą katechizacja i pacierz. W czasie mszy św. lud śpiewa po polsku. Nauka lub kazanie po sumie. Nieszpory zimą o 15, latem o 16-ej.

D e k a n a t K n y s z y n. Kalinówka filia, ksiądz dojeżdża raz na miesiąc. O 8 godzinki, po nich różaniec, nauka dla dzieci. O 10.30 dzwon na mszę św. śpiewaną po polsku, podczas niej kazanie.

Chodorówka — Suchowola. W sobotę i niedzielę nieszpory zimą o 15, latem o 16. W niedzielę o 7 latem i 8 zimą dzwon na jutrznię, po niej różaniec, litania i pieśni. Podczas śpiewu różańca ksiądz wychodzi ze mszą św. czytaną. O 10 pacierz i katechizm. Przed sumą uderza dzwon. Suma rozpoczyna się o 11 a kończy o 12. Lud śpiewa podczas sumy po polsku, kazanie „w pół credo”, po mszy św. suplikacje i anioł pański. Natomiast w adwencie, na Boże Narodzenie i na Wielkanoc: o 4 dzwon na pacierz, o 5 na jutrznię i ta rozpoczyna się o 5,30, o 6 dzwon na poranną mszę św. śpiewaną i rozpoczyna się o 6,30; po niej różaniec, nauka i przez godzinę katechizm. Dalej suma, suplikacje i anioł pański.

Dąbrowa k. Grodna. O 8 dzwon na jutrznię, rozpoczyna się o 8,30. Jutrznię śpiewa się jedynie w święta uroczyste, w niedziele zaś litanię do Matki Boskiej lub godzinki. Następnie śpiewany różaniec, nauka z pacierzem, dzwon na mszę św. Przed nią aspersiona i procesja. Msza św. śpiewana jedynie z udziałem organistego (po łacinie). Kazanie podczas mszy św., po niej suplikacje. Wreszcie chrzty, śluby. Po południu w święta nieszpory, w innym czasie litania do NMP lub „dziady” śpiewają różaniec.

Jasionówka. O 8 dzwon na jutrznię, po niej godzinki, msza św. czytana, następnie lud z organistą śpiewa koronkę o Trójcy Świętej; dzwon na naukę, o 10,30 dzwon na sumę. Przed nią aspersiona i procesja. O 18 nieszpory w święta: Bożego Narodzenia, Wielkanocy, Zielonych Świąt, Trójcy, w tygodniu Bożego Ciała, w dni NMP i na Wszystkich Świętych. W niedzielę zaś litania do NMP.

D e k a n a t S o k ó ł k a. Hoża-Sylwanowce. O 9 dzwon na różaniec, po nim katechizm, o 10.30 dzwon na mszę św. Przed nią aspersiona, procesja, pacierz i akty, po mszy św. suplikacje, w końcu kazanie.

Kundzin. O 8,30 śpiewany różaniec o NMP lub Imieniu Jezus, o 10,30 aspersiona, suma, podczas niej lud śpiewa pieśni Boże w dobroci, Boże kocham Cię i inne. Po mszy św. suplikacje przy wystawionym Najśw.

Sakramencie i pieśni. Następnie kapłan czyta z ambony lub od ołtarza ewangelię i mówi naukę. Po niej akty i modlitwa za rządzących krajem. Podczas świąt uroczystych publiczne wystawienie Najśw. Sakramentu, kazanie we mszy św., po niej procesja.

Sokolany. W sobotę i niedzielę nieszpory. W niedzielę i święta jutrznia, godzinki, msza św. przy śpiewie różańca, nauka katechizmowa, suma, suplikacje, kazanie.

Kuźnica. W sobotę i niedzielę po południu litania stosownie do czasu. W niedzielę i święta od 8,30 do 10 różaniec, suma i kazanie.

Dekanał Augustów. Dolistowo. O 8 dzwon na jutrznię zawsze z udziałem księdza i organisty. Następnie śpiewany różaniec, podczas niego msza św. czytana. Następnie litanie i pieśni, kazanie lub nauka, pacierz, ogłoszenia władzy duchownej i świeckiej. O 9,30 dzwon na sumę, rozpoczyna się ona o 10 a kończy o 12. Podczas mszy św. wierni śpiewają pieśni, na zakończenie anioł pański.¹¹

Cytowane wyżej wypowiedzi z 1804 r. przedstawiają porządek nabożeństw niedzielnych mniej lub bardziej szczegółowo. Wspólne dla wszystkich parafii są: nieszpory raczej przed świętami uroczystymi i w same te dni, w zwykłe niedziele i soboty przed nimi przeważa litanie. Rano jutrznia, głównie w święta uroczyste, godzinki, różaniec i podczas niego msza św. przy większej liczbie księży w parafii, pacierz, katechizacja, aspersion, procesja, suma ze śpiewem po łacinie lub po polsku, kazanie w czasie mszy św., po niej, lub aż na zakończenie nabożeństwa, suplikacje, anioł pański.

Po pokoju tyłżyckim w 1807 r. znaczną część byłej diecezji wileńskiej odłączono do Cesarstwa; o czym wyżej mówiłem. Wiele wszakże parafii weszło w skład diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej. Oto porządek nabożeństw w 1822 r. w kilku z tych parafii.

Dekanał Augustów. Suwałki. O 8 matutinum, 9 różaniec i pierwsza msza św. czytana, 10 druga msza św. czytana, 10,30—11,30 katechizm, następnie procesja, suma z kazaniem podczas mszy św., o 15 nieszpory.

Teolin. W soboty i wigilie świąt o 16 nieszpory, a w poście kompleta. O 7,30 jutrznia, dalej różaniec, katechizacja dzieci, modlitwy poranne, pacierz z aktami, msza św. parafialna, po południu nieszpory a przy liczniejszym udziale wiernych i nauka.

Dekanał Wąsosz. Bargłów. O 6 jutrznia, po niej organista śpiewa godzinki o NMP, różaniec, nauka katechizmowa, aspersion, procesja, suma, po credo kazanie, po mszy św. suplikacje, anioł pański i pieśni. Po południu nieszpory i różaniec.¹²

Obok 90 parafii z diecezji wileńskiej były w diecezji wigierskiej 44 parafie z diecezji łuckiej. Ostatni synod tej diecezji z 1726 r. nic nie mówi o porządku nabożeństw.¹³

Parafie z diecezji łuckiej wchodziły w skład czterech dekanatów. Przytoczę porządek nabożeństw w kilku parafiach każdego dekanatu. Pośrednio mogą one być reprezentatywne dla całej byłej diecezji łuckiej.

¹¹ ADŁ, Chodorówka — Suchowola 1804, Choroszcz 1804, Dąbrowa k/Grodna 1804, Dolistowo 1804, Jasionówka 1804, Juchnowiec 1804, Hoża Sylwanowce 1804, Kalinówka 1804, Korycin 1804, Kundzin 1804, Kuźnica 1804, Sokolany 1804, Wasilków 1804.

¹² ADŁ, Bargłów 1822, Teolin 1822, Suwałki 1822.

¹³ *Constitutiones Synodales Dioecesis Luceoriensis et Brestensis...* 1726.

Dekanat Bielsk. Bielsk 1804. W soboty i wigilie świąt, także w sam dzień po południu nieszpory z udziałem księdza i organistego. O 7 jutrznia, następnie różaniec i podczas niego msza św., z kolei godzinki o NMP. O 10 msza św. śpiewana z kazaniem. W poście po różańcu droga krzyżowa, po niej nauka katechizmowa i msza św. śpiewana, ale bez kazania. Ono jest po południu na zakończenie nieszporów i gorzkich żalów.

Lubin 1802 i 1804. W soboty i wigilie świąt, także w sam dzień nieszpory śpiewane. O 7 jutrznia, koronka o Trójcy i podczas niej msza św. czytana. Potem kapłan odmawia z ludem modlitwy poranne, kończąc je ojcie nasz, zdrowaś, wierzę, 10 przykazań, 5 przykazań, 7 sakramentów i modlitwą za dom królewski. Z kolei nauka katechizmowa, po niej akty, ogłoszenia i zapowiedzi. O 10,30 suma, po niej suplikacje, na zakończenie anioł pański. W święta podobnie, tylko podczas sumy kazanie.

Pietkowo 1802 i 1804. W soboty, wigilie świąt i w sam dzień nieszpory i anioł pański. O 7.30 matutinum, godzinki, różaniec aż do 10-ej. Dalej nauka katechizmowa, procesja, suma; koniec o 12,30. W święta uroczyste podobnie, tylko podczas sumy kazanie.

Uhowo 1804, kaplica publiczna. W sobotę zamiast nieszporów litanie o NMP, w wigilie świąt uroczystych nieszpory. O 8 jutrznia, po niej „dziad kościelny” śpiewa godzinki, organista koronkę o Trójcy, dalej modlitwy poranne, suma śpiewana po polsku. O 14,30 zimą i 17 latem nieszpory.

Dekanat Brańsk. Brańsk 1802 i 1804. O 7 wiosną, latem i jesienią a o 8 zimą jutrznia, po niej koronka o Trójcy i różaniec. W tym czasie msze św. czytane. O 10 do 11 nauka katechizmowa albo kazanie, procesja wokół kościoła. Następnie msza św. śpiewana. W dni odpustowe wystawienie i kazanie podczas mszy św. O 14,30 zimą i 16 latem nieszpory. W poście o 14 nieszpory i bezpośrednio po nich gorzkie żale z wystawieniem i kazaniem.

Dąbrówka 1798, 1802, 1804, 1816, 1822 cały czas ten sam porządek. W soboty i wigilie świąt nieszpory zimą o 15, latem o 17. O 7 jutrznia, godzinki, koronka o św. Annie i w czasie niej msza św. czytana. Dalej modlitwy poranne i katechizm. O 10 dzwon na sumę, aspersion, procesja, kazanie, msza św. śpiewana, anioł pański.

Kuczyn 1798, 1802, 1804 ten sam porządek. W soboty i wigilie świąt o 15 nieszpory, w poście kompleta. O 7,30 jutrznia, po niej „szpitalni” śpiewają pieśni, dalej różaniec o Panu Jezusie w jedną niedzielę a różaniec o NMP w następną, podczas śpiewu różańca msza św. czytana. Z ambony pacierz i modlitwy poranne z ludem, ewangelia, nauka, akty. Następnie aspersion i procesja ze śpiewem zależnie od pory roku pieśni: Boże w dobroci, Do Ciebie Panie, Kto się w opiekę, Przed oczy Twoje Panie; suma i w czasie niej suplikacje. Na zakończenie anioł pański, Chwała bądź Bogu, Niechaj będzie pochwalony N. Sakrament. W święta uroczyste suma z wystawieniem i kazaniem. Po południu śpiewane nieszpory, także śpiewana litanie o NMP, anioł pański.

Dziatkowo 1798, 1802, 1804. Nieszpory w soboty i wigilie świąt o 15 zimą i 16 latem, także w niedziele. O 7 latem i 8 zimą jutrznia, po niej różaniec, w czasie którego msza św. czytana. Następnie modlitwy poranne, akty, śpiew litanii i suplikacji, druga msza św. czytana przy śpiewie różańca, około 11 suma śpiewana z kazaniem. Po mszy św. anioł pański i pokropienie wodą święconą.

Dekanat Drohiczyn. Ciechanowiec 1802 i 1804. W soboty i wigilie świąt nieszpory. O 7 jutrznia, potem koronka o Trójcy i w tym czasie msza św. czytana; nauka, pacierz z ludem, akty. O 10 suma śpiewana przez wiernych, kazanie w czasie mszy św. W niedziele adwentowe kazanie rano a w poście podczas gorzkich żali. Po południu nieszpory, modlitwy wieczorne i anioł pański.

Drohiczyn 1805. Jutrznia, po niej msza św. czytana, o 9 koronka o Trójcy i msza św. czytana, nauka katechizmowa, aspersion, suma, anioł pański, po południu nieszpory. W święta uroczyste kazanie podczas mszy św.

Siedzianów 1802. O 7 jutrznia, koronka o Trójcy, modlitwy poranne z ludem, ojciec nasz, zdrowaś, wierzę, 10 przykazań, 5 przykazań, 5 warunków; ewangelia, nauka, około 11 aspersion, procesja, suma. Po południu o 15 zimą i 16 latem nieszpory lub litania o NMP.

Dekanat Tykocin. Jabłonka 1798, 1802, 1822. O 8 jutrznia (1822 nie wspomniana, są zaś godzinki), różaniec, nauka katechizmowa, aspersion, procesja, suma, podczas niej kazanie. O 16 nieszpory a najczęściej zamiast nich litania.

Jabłoń 1798, 1802, 1822. O 8 jutrznia, różaniec o NMP i podczas niego msza św. czytana, pacierz, akty, nauka katechizmowa. O 10 dzwon na sumę, aspersion, procesja, nauka przed mszą św. a w święta uroczyste po wierzę kazanie, po sumie anioł pański. Nieszpory, i w sobotę, o 15 zimą i 17 latem. Na zakończenie anioł pański.

Wysokie Mazowieckie 1798, 1802, 1804, 1822. W soboty i niedziele o 16 nieszpory (w 1822 nieszpory lub litania), o 8 jutrznia, po niej koronka o Trójcy (1822 różaniec) i w tym czasie msza św. czytana; nauka a w święta uroczyste kazanie (1822 po credo), suma.¹⁴

W oparciu o wymienione wyżej i nie podane tutaj porządki nabożeństw w parafiach byłej diecezji łuckiej można ustalić następującą kolejność: nieszpory (bardzo rzadko litanie), jutrznia powszechnie śpiewana, koronka o Trójcy, różaniec przy mszy św. czytanej, modlitwy poranne, nauka lub kazanie przed sumą a tylko w święta uroczyste podczas mszy św., aspersion, procesja, msza św. śpiewana, na zakończenie anioł pański. Suplikacje spotkałem jedynie w Kuczynie podczas mszy św., Dziatkowie i Lubinie po mszy św. rannej, i w Niemierowie w nieokreślonym czasie. Po południu nieszpory, czasami litania o NMP.

Skrawek diecezji żmudzkiej znajdował się w dekanatach sapieżyskim i wierzbołowskim.

Dekanat Sapieżyski. Błogosławieństwo 1822. O 7,30 dzwon na jutrznię, po niej lud śpiewa różaniec o NMP. O 10 msza św. czytana a w święta msza św. uroczysta. O 11 dzwon na sumę, po niej suplikacje przy wystawieniu w puszcze, błogosławieństwo, kazanie, o 15 nieszpory, po nich lud śpiewa koronkę o NMP a w święta uroczyste nadto kazanie.

Kajmele 1822. O 8 dzwon na jutrznię, po niej lud śpiewa różaniec. O 11 dzwon na sumę, po niej suplikacje, błogosławieństwo N. Sakramentem, kazanie lub nauka po litewsku. O 15 dzwon na nieszpory, po nich koronka o NMP.

¹⁴ ADE, Bielsk 1804, Brańsk 1802—1804, Ciechanowiec 1802—1804, Dąbrówka 1798—1822, Drohiczyn 1805, Dziatkowo 1798—1804, Jabłonka 1798—1822, Jabłoń 1798—1822, Kuczyn 1798—1804, Lubin 1802—1804, Pietkowo 1802—1804, Siedzianów 1802, Uhowo 1804, Wysokie Mazowieckie 1798—1822.

Poniemoń 1822. Godzinki, jutrznia, różaniec, msza św., po niej kazanie, modlitwy i akty. Po południu nieszpory.

Sapieżyszki 1822. W sobotę nieszpory 15—18 zależnie od pory roku. O 8 dzwon na jutrznię, po niej lud śpiewa różaniec, litanię i pieśni. O 10,45 suma, po niej suplikacje z wystawieniem N. Sakramentu, kazanie, anioł pański. Po południu nieszpory i anioł pański. W święta uroczyste: w wigilie nieszpory z nauką, przed południem jak wyżej z tym, że o 10 wotywa a suma o 11,15; po południu nieszpory z nauką, koronka o NMP, anioł pański.¹⁵

Dekanałt Wierzbolów. Łuksze 1808, 1814, 1822. Rano koronka o Sercu Jezusa, aspersion, procesja, msza św. śpiewana, po niej kazanie, suplikacje. W święta uroczyste dochodzi jutrznia, procesja po sumie i nieszpory śpiewane.

Słowiki 1822. W soboty i wigilie świąt nieszpory a gdy mało ludzi litania. O 8 dzwon na godzinki, 9 różaniec lub koronka, 10 katechizm, suma, po niej kazanie. Po południu nieszpory. W święta uroczyste jest nadto jutrznia rano.

Wierzbolów 1822. O 8 różaniec po polsku, koronka o NMP po litewsku, około 11 suma, o 15 różaniec i nieszpory.¹⁶

Ogólnie więc porządek następujący: w sobotę nieszpory lub litania, rano jutrznia szczególnie w święta uroczyste, godzinki, różaniec lub koronka, w tym czasie msza św. czytana (jeśli jest), rzadko katechizacja, suma, po niej suplikacje (może nie zawsze), kazanie, anioł pański, po południu nieszpory i ewentualnie różaniec lub koronka.

W 1818 r. przyłączono 31 parafii z diecezji płockiej. Szczegółowy porządek nabożeństw niedzielnych dla diecezji płockiej przepisał w końcu XVIII w. bp Michał Jerzy Poniąkowski. Mianowicie: o 6,30 dzwon wzywa na nabożeństwo, 7 godzinki gdzie są lub matutinum, 7,30 msza św. przy większej liczbie księży i podczas niej modlitwy poranne, 8 pieśni, ojciec nasz, zdrowaś, wierzę, 10 przykazań, 5 przykazań, 7 sakramentów, katechizm, o 9 różaniec lub koronka o Trójcy, potem litania do wszystkich świętych, 10 procesja, msza św. śpiewana, nauka lub kazanie. Lud śpiewa po polsku Chwała na wysokości, mówi Wierzę w Boga, po prefacji śpiewa Święty, a podczas ostatniej ewangelii suplikacje, na koniec anioł pański. O 14 dzwon, 14,30 godzinki gdzie jest zwyczaj, katechizm skoro nie było rano, nieszpory lub litania do Imienia Jezus, modlitwy wieczorne.¹⁷

Dekanałt Łomża. Dobrzyjałowo 1817. W sobotę przed zachodem

¹⁵ ADE, Błogosławieństwo 1822, Poniemoń 1822.

¹⁶ ADE, Kajmele 1804—1866, Łuksze 1797—1830, Sapieżyszki 1798—1852, Słowiki 1804—1836, Wierzbolów 1804—1839. Ostatni synod diecezji żmudzkiej odbył się w 1752; nie zdołałem odszukać jego ustaw.

¹⁷ *Rozporządzenia i pisma pasterskie za rządów Księcia Michała Jerzego Poniątkowskiego biskupa płockiego do diecezji płockiej wydane*, t. 3, Warszawa 1785, s. 127 n, 439 n. Synod z 1733, cap, XV. *De sacrificio missae*. Gdzie więcej księży, pierwsza msza św. winna być rano, by obecni ma niej mogli wrócić do domu, a inni pójść do kościoła. Suma rozpocznie się o 10 a skończy o 12-ej. Binacji wówczas nie stosowano, jedynie wyjątkowo. Oto w diecezji żmudzkiej w XVII w. księża odprowadzali dwie msze św. jedynie w Nowy Rok, Trzy Króle, Wielkanoc, Wniebowstąpienie, Zesłanie Ducha Świętego, Wniebowzięcie NMP i Narodzenie św. Jana. Drugą mszę św. odprowadzali w kaplicach, by przynajmniej w wielkie święta wierni oddaleni od kościoła mogli w niej uczestniczyć. W. Wołoncewski, *Biskupstwo żmudzkie*, Kraków 1898, s. 227.

słońca litania do NMP, w wigilie świąt i same święta nieszpory. O 9 dzwon na godzinki, różaniec i litanię, 10,30 na sumę.

Drozdowo 1817. O 8 dzwon na godzinki, w odpust jutrznia z udziałem księdza i organistego, różaniec i pieśni; 10,30 dzwon na sumę, podczas niej nauka i suplikacje. Po mszy św. przypominki roczne i anioł pański. Po południu nieszpory lub litania.

Śniadowo 1817. O 7 jutrznia lub godzinki, 8 różaniec, 9,30 nauka katechizmowa, 10,30 suma. Po południu nieszpory lub litania do NMP, w poście gorzkie żale.

Dekanał Wąsosz. Białaszewo 1763 (przed rozporządzeniem bpa Poniatowskiego), 1781, 1822. O 7 dzwon na jutrznię, po niej godzinki (w 1781 zaraz katechizm), różaniec, suma z nauką po credo, suplikacje przy końcu mszy św. (w 1822 w wyjątkowych wypadkach), po południu nieszpory i modlitwy wieczorne.

Szczuczyn 1817. W sobotę i niedzielę o 16 lub 17 litania do NMP a w dni uroczyste (Boże Narodzenie, Trzech Króli, Wielkanoc...) nieszpory. O 7 msza św., po niej modlitwy poranne z „książki katechizmowej misjonarskiej”, 9 koronka o Trójcy, przypominki, suma po polsku, suplikacje.

Wąsosz 1817, 1822. O 8 w niedziele godzinki i koronka o Trójcy, w święta uroczyste jutrznia i różaniec. Podczas śpiewów msza św. poranna. O 10,30 suma, po południu nieszpory lub litania.

Dekanał Wizna. Burzyn 1822. O 8 godzinki, koronka o Trójcy, w dni uroczyste godzinki, jutrznia, różaniec. O 10.30 nauka, suma, suplikacje.

Poryte 1817. O 8 jutrznia, a skoro są ludzie do spowiedzi organista śpiewa godzinki a ksiądz zasiada do konfesjonału, potem różaniec. O 10,30 modlitwy poranne, nauka, przypominki za zmarłych, suma, po niej suplikacje i anioł pański. Po południu nieszpory lub litania do NMP i Pana Jezusa.

Radziłów 1822. O 7 godzinki z litanią o NMP a w święta jutrznia; różaniec lub koronka o Trójcy, 10 nauka katechizmowa, suma, suplikacje i anioł pański. Po południu w święta nieszpory, w zwykłe niedziele litania do Imienia Jezus, w poście gorzkie żale.¹⁸

W parafiach z diecezji płockiej można ustalić porządek: po południu w soboty i niedziele litania, a przed uroczystymi świętami nieszpory. Rano godzinki lub w święta uroczyste jutrznia. Dalej różaniec lub koronka o Trójcy, nauka katechizmowa, suma, suplikacje. Nabożeństwo kończono około 12-ej. Trzykrotnie wspomniano o modlitwach rocznych za zmarłych. Praktyka ta była dosyć powszechna w diecezji płockiej. Bp M. J. Poniatowski przypominał dawne przepisy diecezjalne. Chcąc uniknąć przedłużania nabożeństw i zbyt pośpiesznego odmawiania pacierzy zalecił wymieniać przed sumą imiona zmarłych bez odpowiednich modlitw. Dopiero w czasie mszy św. wierni i kapłan mieli się prywatnie pomodlić za dusze potrzebujące wstawiennictwa u Boga.¹⁹

Z powyższego wynika, iż każda ze składowych części diecezji wigierskiej posiadała pewne odrębności w niedzielnym porządku nabożeństw. Władza diecezjalna usiłowała interweniować. W 1803 r. bp M. Karłowicz ustalił następujący porządek: w wigilie świąt i niedzieli nieszpory,

¹⁸ ADE, Białaszewo od 1763, Burzyn 1822, Dobrzyjałowo 1817, Drozdowo 1817, Radziłów 1822, Poryte 1817, Szczuczyn 1817, Śniadowo 1817, Wąsosz 1817.

¹⁹ *Rozporządzenia i pisma pasterskie*, t. 3, s. 439 n.

po nich modlitwy wieczorne. O 8 różaniec i pobożne pieśni, 9 katechizm, 10,30 aspersion, procesja, suma śpiewana z nauką, anioł pański. O 14 część różańca i śpiew litanii do Imienia Jezus, 15 nieszpory, modlitwy wieczorne i anioł pański. Nie było to wszakże rozporządzenie ogólne dla całej diecezji.²⁰ W 1818 r. zabrał głos bp J. K. Gołaszewski. Nakazał odprawiać wszędzie nieszpory i jutrznie, oraz głosić nauki przed sumą i nieszporami. Wkrótce sam stwierdził, że nieliczni proboszczowie zastosowali się do jego polecenia.²¹ Do usiłowań poprzedników nawiązał bp M. J. Manugiewicz. Nie wiedział, jaki porządek przepisać, szukał wzoru. W 1829 r. określił porządek i czas nabożeństw niedzielnych i świątecznych dla całej diecezji. Przekonał się bowiem, iż prawie w każdym kościele nabożeństwa są odprawiane w różnym czasie i w różny sposób.²²

II. Porządek zalecony przez biskupa był następujący: W wigilie świąt i w soboty będą nieszpory o 15 zimą i 16 latem. Nabożeństwo niedzielne rozpocznie się jutrznią o 7,45, po uprzednim uderzeniu w dzwony o 7,30. Po jutrzni należy śpiewać różaniec lub godzinki i w tym czasie odprawia się msza św. jeśli jest więcej księży. Śpiewanie różańca i pieśni winno zakończyć się o 9,30. W kwadrans potem odbędzie się aspersion i procesja. Następnie kapłan odmówi z ludem modlitwy poranne i wygłosi naukę pastoralną. Jeśli zaś podczas mszy św. nie będzie kazania, zaraz po procesji odczyta ewangelię i zastosuje jej treść do duchowych potrzeb parafian. O 11 msza św. śpiewana zwana sumą, w czasie której w parafiach miejskich i dużych wiejskich kapłan wygłosi kazanie. Po mszy św. zaśpiewa razem z ludem „Święty Boże” i na zakończenie anioł pański. Gdyby msza św. była z wystawieniem, trzeba wygłosić kazanie przed aspersioną. O 14 odbędzie się nauka katechizmu. Nieszpory rozpoczyna się o 15 zimą i 16 latem, następnie modlitwy wieczorne. Powyższe rozporządzenie miało być ogłoszone z ambon, przybite na widocznym miejscu i ściśle zachowywane. Bp Manugiewicz nie dał szczegółowych wskazań odnośnie nabożeństw codziennych i na większe uroczystości. Proboszczowie mieli stosować się do miejscowych zwyczajów i potrzeb parafian.²³ Prześledźmy realizację owych przepisów w praktyce. W latach 1837—1840 bp P. Straszyński zwizytował wszystkie parafie. W odpowiedziach uwzględniono dotychczasowy porządek nabożeństw. Przytaczamy mu się najpierw w repartycji litewskiej — dawnej diecezji wileńskiej i żmudzkiej; parafie ostatniej diecezji znalazły się aż w trzech dekanatach, stąd traktuję je łącznie z byłą diecezją wileńską. Przytoczę przykłady dla każdego z siedmiu dekanatów.

D e k a n a t A u g u s t ó w. Augustów. O 7 jutrznia, 8 msza św. czytana, po niej bractwo śpiewa różaniec, od 10—11 katechizm, 11 suma z kazaniem, po mszy św. suplikacje. O 15 bractwo śpiewa koronkę o Trójcy, poczem nieszpory i modlitwy wieczorne.

Bargłów. O 8 dzwoni się na jutrznię, po niej różaniec, 10,30 uderza dzwon przez kwadrans, katechizm, głośna recytacja modlitw ojcze nasz, zdrowaś, wierzę, 10 przykazań, 5 przykazań, aspersion, suma z kazaniem, suplikacje, 16 dzwoni się na nieszpory.

D e k a n a t K a l w a r i a. Ludwinów. O 9 godzinki, różaniec, 10

²⁰ ADŁ, Akta wizyty generalnej, k. 1.

²¹ J. K. Gołaszewski do konsystorza. Warszawa, 5 V 1819. ADŁ, Miscelanea 1819, k. 49.

²² M. J. Manugiewicz do konsystorza i odwrotnie. Warszawa, 20 I i 7 II 1828. Zambrów, 14 II 1828. ADŁ, Reskrypta biskupa 1826—1829, k. 84, 86.

²³ List pasterski, Warszawa 3 XI 1829. ADŁ, Listy pasterskie 1823—1834, k. 36.

msza św. prywatna, 11 suma, po niej suplikacje przy wystawieniu w puszcze, nauka, 16 nieszpory.

Urdomin. O 8—9 jutrznia i godzinki, 9—10,30 koronka o Trójcy, dalej suma, suplikacje, nauka, 16 nieszpory.

Dekanał Łódzkieje. Metełe. „Zwyczajnym jak wszędzie porządkiem” jutrznia lub godzinki, różaniec i w tym czasie msza św., katechizm, 10,30 suma, po niej nauka.

Wiejsieje. O 7,30 dzwon na jutrznię, po niej różaniec, 10 dzwon na sumę, procesja, pacierz i nauka katechizmowa, suma, suplikacja, kazanie, anioł pański. O 15 zimą i 16 latem nieszpory i anioł pański, w poście gorzkie żale.

Dekanał Mariampol. Iglówka. O 7 msza św. przy śpiewie godzinek, 8 bractwo śpiewa różaniec, 10,15—11 katechizm, 11 aspersja, procesja i suma po mszy św. homilia i anioł pański, 16 nieszpory a gdy mniej ludzi litania o NMP i anioł pański.

Łuksze. W soboty i niedziele o 15 nieszpory. O 7 godzinki, 8 jutrznia, dalej koronka o Sercu Jezusa lub różaniec, 10—11 katechizm, 11 suma, po niej suplikacje, kazanie.

Dekanał Olwita. Kieturwłoki. O 7 godzinki. 8 msza św. czytana, 9 bractwo śpiewa różaniec, 10 katechizm, 11 suma, po niej kazanie.

Wikowyszki. O 7 ksiądz z organistą śpiewają jutrznię, 8 msza św. prywatna, po niej różaniec, katechizm, 11 suma, po mszy św. suplikacje z wystawieniem w puszcze, kazanie, anioł pański, 15 lub 16 nieszpory.

Dekanał Sapieżyszki. Pokojnie. O 8 w święta uroczyste jutrznia, w niedziele godzinki; różaniec lub koronka o Trójcy, latem katechizm, akty, ojciec nasz, zdrowaś, wierze, 10 przykazań, 5 przykazań. O 11 suma, wystawienie w puszcze i suplikacje, kazanie. Po południu nieszpory a gdy mało wiernych litania o NMP.

Szaki. O 8 w święta uroczyste jutrznia a w niedziele godzinki, 9 różaniec, 11 suma, suplikacje, kazanie. Nieszpory często opuszcza się z braku wiernych.

Dekanał Sejny. Jeleniewo. O 7 godzinki, msza św. przy śpiewie różańca. 10 modlitwy poranne, ojciec nasz..., katechizm, suma, od podniesienia suplikacje, po mszy św. kazanie, anioł pański. Po południu różaniec do Imienia Jezus, 16 nieszpory i anioł pański.

Kaletnik. O 7 jutrznia, godzinki, różaniec do 10-ej. Ksiądz ubrany w komżę i stułę odmawia z ludem modlitwy poranne, potem ojciec nasz... uczy katechizmu, odmawia cztery akty. O 11 suma, po niej kazanie.²⁴ Przy wielu parafiach podano, iż w pierwszą niedzielę miesiąca jest procesja i msza św. z Najśw. Sakramentem w monstrancji. Przywilej ten posiadała diecezja wileńska i księża dalej z niego korzystali.

Parafie z diecezji płockiej skupiały się w trzech dekanatach.

Dekanał Łomża. Miastkowo. O 8 jutrznia, po niej bractwo śpiewa różaniec. 9,30—10 od maja do końca października katechizm poprzedzony modlitwami porannymi, 10,30 aspersja, kazanie, suma, po niej suplikacje i anioł pański, 15 lub 16 nieszpory.

Puchały. O 7,30 uderza dzwon, 8 w święta uroczysta jutrznia a w niedziele godzinki, 9 różaniec, 10,30 modlitwy i katechizm, suma, suplikacje, 15 w święta nieszpory a w niedziele litania.

²⁴ ADEŁ, Augustów 1839, Bargłów 1839, Iglówka 1837, Jeleniewo 1837, Kaletnik 1840, Kieturwłoki 1838, Ludwinów 1838, Łuksze 1837, Pokojnie 1837, Szaki 1837, Urdomin 1838, Wiłkowyszki 1838, Dekanał łódzkiego 1837.

Dekanat Wąsosz. Grajewo. O 8 dzwon na jutrznię, po niej koronka o Trójcy, 10,30 dzwoni się przez kwadrans, katechizm, modlitwy, ojciec nasz..., aspersion, suma, po niej kazanie i anioł pański, 16 dzwoni się na nieszpory.

Dekanat Wizna. Burzyn. O 8 w święto jutrznia a w niedziele godzinki, potem w święto różaniec a w niedziele koronka o Trójcy, ojciec nasz..., akty, ewangelia, nauka, suma, po niej latem suplikacje.

Przytuły. O 8 godzinki, różaniec, nauka, suma i zawsze suplikacje. Po południu litania o NMP.²⁵

Wreszcie dwa dekanaty z diecezji łuckiej.

Dekanat Tykocin. Płonka. O 7,30 jutrznia, godzinki, Msza św. czytana, różaniec, katechizm, modlitwy z ludem, 10,30 suma, po credo kazanie, po mszy św. suplikacje i anioł pański, 15 koronka o Trójcy i nieszpory.

Poświętne. O 8 jutrznia, 9 lud śpiewa różaniec. 10 katechizm, 11 suma, po credo kazanie, akty i modlitwy ojciec... do prawd wiary, po mszy św. suplikacje i anioł pański, 15 nieszpory a latem i katechizm.

Dekanat Wyokie Mazowieckie. Jabłonka. O 8 dzwoni się na godzinki, różaniec, nauka, suma, anioł pański, koniec o 12. O 16 litania o NMP.

Jabłoń. O 8 jutrznia, msza św. przy śpiewie różańca, 10,30 dzwoni się na sumę, procesja, nauka, suma, anioł pański, koniec o 12. O 15 nieszpory.²⁶

Opierając się na przedstawionych porządkach nabożeństw, możemy stwierdzić, iż kolejność modlitw była następująca: w byłej diecezji wileńskiej i żmudzkiej — rzadko nieszpory w sobotę, godzinki w niedzielę, a jutrznia w święto uroczyste, różaniec podczas mszy św. przy większej liczbie księży, katechizm, modlitwy poranne, suma, suplikacje, kazanie (niekiedy podczas mszy św.), anioł pański, po południu nieszpory lub litania o NMP, anioł pański. W byłej diecezji płockiej podobnie, tylko kazanie przed sumą. Także w byłej diecezji łuckiej kazanie przed i w czasie sumy.

III. Wynika z powyższego, iż porządek nabożeństw bpa M. J. Manu-giewicza nie był ściśle zachowywany. Wszakże częściej niż przedtem spotyka się katechizm, pacierze i nieszpory. To zróżnicowanie niedzielnej służby bożej postanowił usunąć energiczny bp P. Straszyński. W każdej parafii zostawiał po wizytacji jednobrzmiące dekrety, ze szczególnym uwzględnieniem liturgii niedzielnej. Oto jego porządek nabożeństw: w wigilie świąt i w soboty nieszpory, po czym modlitwy wieczorne. Około 7 śpiewanie matutinum (jutrzni), msza św. czytana gdy jest dwóch księży, modlitwy poranne z ludem; 8 śpiew różańca i pieśni a ksiądz w tym czasie spowiada; 9 przez pół godziny wykład katechizmu dla młodzieży, przez drugie pół godziny odpytywanie słuchaczy. Następnie wspólne odmawianie ojciec nasz, zdrowaś, wierzę, 10 przykazań, 5 przykazań, akty wiary, nadziei, miłości i żalu. O 10,30 aspersion, procesja, msza św. śpiewana przy sześciu świecach, a w czasie wystawienia przy dwunastu, podczas mszy św. nauka, od kanonu do per ipsum śpiew suplikacji, po sumie anioł pański, o 15 lub 16 nieszpory, modlitwy wieczorne i anioł pański.²⁷

²⁵ ADŁ, Burzyn 1839, Grajewo 1839, Miastkowo 1839, Puchały 1839, Przytuły 1839.

²⁶ ADŁ, Jabłonka 1838, Jabłoń 1838, Płonka 1838, Poświętne 1838.

²⁷ ADŁ, Augustów 1839, Bargłów 1839.

Porządek ten na pewno był przestrzegany za życia bpa Straszyńskiego, gdyż podlegał jego kontroli. Wszakże już w 1840 r. dziekan sapięzyski powiadomił biskupa, iż współdekanalni wprawdzie odprawiają nabożeństwa według porządku określonego w czasie wizytacji, ale w parafiach o jednym księdzu i gdzie mało wiernych przychodzi rano do kościoła organista śpiewa godzinki zamiast jutrzni, a w sobotę litanie o NMP zamiast nieszporów.²⁸ Po śmierci biskupa w 1847 r., poczęły brać górę dawne przyzwyczajenia. We wrześniu tegoż roku administrator diecezji pisał: „Zapowiadam wszystkim rządcom kościołów parafialnych pod karą suspensy, aby żaden nie ważył się dowolnie w czemkolwiek zmieniać ustanowionego przez śp. Pasterza porządku w odprawianiu nabożeństw”. Niech wszystko pozostanie jak dotychczas. Dziekani tego dopilnują, a w razie przewinień powiadomią konsystorz.²⁹ Od 1847 do 1862 r. diecezją rządili administratorzy. W 1863 r. przybył ordynariusz K. J. Łubieński (zmarł 1869), lecz nie zainteresował się omawianym zagadnieniem. Zwizytował wprawdzie całą diecezję, ale bardzo pośpiesznie, nie pozostawiał dekretów wizytacyjnych. Inaczej podszedł do tej pracy jego następca, P. P. Wierzbowski (1872—1893). Nowy ordynariusz zażądał z każdej parafii sprawozdań m. in. i o nabożeństwach. Przypatrzmy się sposobowi ich odprawiania w 1873 r. w poszczególnych dekanatach (nowy podział dekanatów w 1867 r.).

Gubernia suwalska. Dekanat Augustów. Teolin. W soboty i wigilie świąt nieszpory lub litanie o NMP. O 7,30 jutrznia a gdy dużo do spowiedzi to godzinki, msza św., różaniec, modlitwy poranne, ojciec nasz... do 7 grzechów, akty, nauka przez pół godziny, 11 suma, po niej przy wystawieniu w puszcze suplikacje, kazanie, ogłoszenia, anioł pański, o 15 lub 16 nieszpory, modlitwy wieczorne, anioł pański.

Dekanat Kalwaria. Udrya. 10,30 dzwoni się na pacierze, ojciec nasz..., pół godziny katechizmu, 11 dzwon na sumę.

Dekanat Mariampol. Balwierzyski. O 7,30 msza św., po niej bractwo śpiewa różaniec, ojciec nasz... do 4 prawdy wiary, katechizm, 11 suma, kazanie, ogłoszenia, anioł pański i bezpośrednio nieszpory z anioł pański.

Dekanat Sejny. Sejny (katedra). O 7 godziny brewiarzowe, różaniec, 10 nauka po polsku, 10,30 aspersion, suma z kazaniem w języku polskim po credo, anioł pański, kazanie po litewsku, 15 lub 16 nieszpory, w poście gorzkie żale.

Dekanat Suwałki. Kaletnik. O 8 godzinki, 9 różaniec, 10,15 pacierz i katechizm, 11 suma, po niej nauka. Nieszpory w zimie po nauce, latem po godzinnej przerwie.

Dekanat Wiłkowyjski. Olwita. O 8 w święta jutrznia a w niedziele godzinki, koronka do św. Anny, 10,30 katechizm, 11 suma, po niej kazanie, 13 różaniec do Jezusa, 15 nieszpory.

Dekanat Władysławów. Łuksze. W soboty i wigilie świąt nieszpory lub litanie o NMP, 7 godzinki a w święta uroczyste jutrznia, msza św., modlitwy poranne, koronka do Jezusa lub różaniec, aspersion, suma, nauka, anioł pański, 15 lub 16 nieszpory, modlitwy wieczorne, anioł pański.

Przy wielu parafiach zaznaczono, iż w pierwszą niedzielę miesiąca od-

²⁸ W. Sakowicz do P. Straszyńskiego. Pokojnie, 10 XI 1840. ADŁ, Akta dekanatu sapięzyskiego, k. 49.

²⁹ M. Błocki do księży. Sejny, 13 IX 1847. ADŁ, Rozporządzenia 1844—1901.

bywa się procesja i suma przy wystawieniu Najśw. Sakramentu w mon-strancji.

Gubernia łomżyńska. Dekanat Kolno. Dobrzyjałowo. O 7 godzinki, 8 różaniec i koronka, 10,30 modlitwy poranne, pacierz, ewangelia, nauka, zapowiedzi, ogłoszenia, 11,30 suma, anioł pański, 15 katechizm dla dzieci, 16,30 nieszpory, modlitwy wieczorne, anioł pański.

Dekanat Łomża. Lubotyń. O 8 godzinki a w święta jutrznia, różaniec, pacierz z wyjaśnianiem, suma, podczas niej nauka, anioł pański, 14 „dla oczekujących” nieszpory. W adwencie są roraty, w poście gorzkie żale.

Dekanat Wysokie Mazowieckie. Wysokie Mazowieckie. W soboty i wigilie latem o 16, zimą o 18 nieszpory, modlitwy wieczorne i pokropienie wiernych wodą święconą. O 7 jutrznia, modlitwy poranne z ludem, msza św. przy śpiewie różańca, ksiądz spowiada, 10 aspersion, procesja, pacierz z ludem, nauka, zapowiedzi, ogłoszenia, suma, po credo kazanie, 14 katechizm, nieszpory, modlitwy wieczorne, aspersion przy śpiewie anioł pański.

Dekanat Szczuczyn. Rajgród. O 7 jutrznia. msza św. przy śpiewie różańca, 9 modlitwy, pacierz, katechizm „na pytania i odpowiedzi” wiosną i latem z młodymi a zimą z dorosłymi, 11,45 aspersion, po credo nauka, po sanctus suplikacje, anioł pański. Nieszpory o 15 lub 16. W adwencie roraty, w poście gorzkie żale.³⁰

Ogólnie porządek niedzielnej służby bożej przedstawiał się następująco: w soboty rzadko nieszpory lub litanie o NMP, rano w święta jutrznia a w niedziele godzinki, różaniec podczas mszy św., niekiedy koronka o Trójcy, pacierz i katechizacja, około 11 suma, podczas niej lub po mszy św. kazanie. Tylko dwukrotnie wspomniano o suplikacjach (raz po Mszy św., drugi po sanctus), nieszpory zaraz po sumie lub po południu.

IV. Bp P. P. Wierzbowski zostawiał w każdej parafii jednobrzmiące dekrety wizytacyjne, gdy chodzi o porządek nabożeństw niedzielnych. W soboty i wigilie świąt nieszpory, a przy większym udziale wiernych i modlitwy wieczorne. O 7 matutinum, msza św. czytana (gdy więcej księży), modlitwy poranne z ludem. O 8 różaniec i pieśni, w tym czasie ksiądz spowiada. Od 9,30 do 10 wykład katechizmu, przez następne pół godziny odpytywanie słuchaczy oraz recytacja modlitw: ojciec nasz, zdrowaś, wierzę, 10 przykazań, 5 przykazań, 7 sakramentów, 5 warunków, 7 grzechów. O 10,30 aspersion, procesja, suma przy sześciu świecach a podczas wystawienia przy dwunastu, po credo nauka, w czasie kanonu suplikacje, anioł pański. O 15 lub 16 nieszpory, modlitwy wieczorne, anioł pański.³¹ W latach następnych bp Wierzbowski nie wizytował już parafii.

W 1897 r. przybył nowy ordynariusz A. Baranowski, uprzednio sufragan kowieński. W rok potem przesłał do parafii szczegółową ankietę na temat nabożeństw.³² Zachowały się odpowiedzi z 64 parafii, głównie z części litewskiej. Nie sposób omawiać poszczególne parafie. Weźmy dla przykładu po jednej z każdego dekanatu. Brak danych dla dekanatów: Łomża, Władysławów i Wysokie Mazowieckie.

³⁰ ADŁ, Bałwierzyszki 1873, Dobrzyjałowo 1874, Kaletnik 1873, Lubotyń 1874, Łuksze 1873, Olwita 1873, Rajgród 1874, Sejny 1873, Teolin 1874, Udrya 1873, Wysokie Mazowieckie 1873.

³¹ ADŁ, Augustów 1873, Bartniki 1873.

³² Konsystorz do dziekanów. Sejny, 16/28 III 1898. ADŁ, Rozporządzenia 1888 — 1920.

Dekanat Augustów. Bargłów. W sobotę o 15 lub 16 nieszpory. O 7 jutrznia, 8 godzinki podczas mszy św. tzw. primarii, 9,30 msza św. czytana, po niej suplikacje przy wystawieniu w puszcze, 10,30 modlitwy poranne, pacierz, katechizm, aspersion, procesja, suma śpiewana po łacinie, po credo nauka, po mszy św. anioł pański. Nieszpory o 15 lub później. W adwencie jutrznia o 6, potem roraty. W poście po nieszporach gorzkie żale. W niedziele i święta wierni obchodzą sami drogę krzyżową.

Dekanat Kalwaria. Krakopol. W sobotę nieszpory. O 6,30 godzinki, po nich jutrznia, msza św. czytana lub śpiewana, 9 różaniec, 11 dzwon na sumę, ksiądz odczytuje z ambony pacierz i wyjaśnia go, suma ze śpiewami po łacinie, po mszy św. suplikacje przy wystawieniu w puszcze, kazanie, anioł pański. Po południu nieszpory, modlitwy wieczorne i anioł pański. W adwencie o 7 roraty, w poście po kazaniu gorzkie żale.

Dekanat Kolno. Burzyn. W sobotę nieszpory. O 7 wiosną i latem a o 8 jesienią i zimą godzinki, w święta uroczysta jutrznia. Po nich różaniec. Około 11 dzwon na sumę, ksiądz z ambony odmawia pacierz, czyta wypominki, głosi naukę; aspersion, suma, po niej suplikacje i anioł pański. Wreszcie chrzty, wywody... O 15 nieszpory, modlitwy wieczorne, anioł pański.

Dekanat Mariampol. Balwierzyszki. O 6 godzinki, 7—8 lub 9 msza św., po niej różaniec, 11 pacierz z wyjaśnieniem, suma, po niej suplikacje przy wystawieniu w puszcze, kazanie, anioł pański. O 15 lub 16 nieszpory, modlitwy wieczorne, anioł pański. W adwencie o 6 godzinki, 7 jutrznia i msza św. roratnia, w poście po kazaniu gorzkie żale.

Dekanat Sejny. Berżniki. W sobotę litanie o NMP a tylko przed odpustami nieszpory. O 8 godzinki, jutrznia tylko w adwencie i odpusty, 9 msza św., przed sumą pacierze, po tej mszy św. suplikacje, kazanie i nieszpory. W dni odpustowe nieszpory o 15-ej. W adwencie roraty, w poście droga krzyżowa i gorzkie żale.

Dekanat Suwałki. Jeleniewo. W sobotę nieszpory. O 7 godzinki a w uroczystości jutrznia (ksiądz z organistą), msza św., po niej różaniec a księży spowiadają, o 10,45 dzwon na sumę, ksiądz czyta modlitwy poranne, pacierz i akty, aspersion, procesja, suma, po niej suplikacje, kazanie, ogłoszenia, anioł pański. Ksiądz udziela chrztów... a lud śpiewa różaniec, poczem nieszpory. W adwencie o 6,30 jutrznia, 7 roraty, w poście gorzkie żale podczas sumy, a po różańcu droga krzyżowa z udziałem księdza.

Dekanat Szczuczyn. Grajewo (trzej księży). O 7 jutrznia, po niej msza św. czytana i różaniec, 9,30 msza św. czytana, katechizm, ostatnio suplikacje, wypominki roczne, pacierz, zapowiedzi, 10,45 dzwon na sumę, w czasie niej kazanie. Około 13 koniec nabożeństwa. O 15 nieszpory. W adwencie o 6 jutrznia, 7 roraty. W poście po nieszporach są gorzkie żale.

Dekanat Wiłkowyski. Olita. O 6 godzinki, msza św. czytana, różaniec a księży słuchają spowiedzi, 10,30 ksiądz odmawia z ludem pacierz i katechizuje, suma, po niej suplikacje, ewangelia po polsku i litewsku, kazanie, potem chrzty... O 15 nieszpory i anioł pański. W adwencie o 6 jutrznia, po niej roraty. W poście po kazaniu droga krzyżowa, nieszpory i ucałowanie relikwi.³⁸

³⁸ ADŁ, Porządek nabożeństw, ankieta z 1898. Numery parafii: 6, 9, 20, 25, 33,

Ogólnie biorąc, w 1898 r. porządek był następujący: w soboty często nieszpory lub litania o NMP, rano jutrznia w święta i w adwencie a w niedziele godzinki; różaniec, pacierz, wypominki (w dwu parafiach), suma, suplikacje, kazanie najczęściej po suplikacjach, chrzty, wywody, po południu nieszpory. W tym porządku nabożeństw zauważamy brak katechizacji, oraz że suplikacje są po mszy św. Wpłynęły na to uprzednie rozporządzenia bpa Baranowskiego. Nakazał katechizować dzieci dwa razy w tygodniu, czym odciążył od tej pracy niedzielę. Ponadto rozwój śpiewu gregoriańskiego zmusił biskupa do przeniesienia suplikacji z kanonu na czas po mszy św.³⁴ W dekretach wizytacyjnych bp Baranowski nie zajmował się porządkiem nabożeństw. Stwierdził tylko, iż należy zachować dawne ryty i zwyczaje, a na wszelkie zmiany uzyskać zgodę władzy diecezjalnej.³⁵ Również ostatni ordynariusz diecezji, A. Karaś (1910—1925) nie poruszał tego zagadnienia w dekretach wizytacyjnych. W okresie swych rządów był zajęty godzeniem poróżnionej ludności polskiej i litewskiej, ustalaniem kiedy i w jakim języku mają się odbywać nabożeństwa. Ich porządek niedzielny był w 1911 r. następujący: Iglówka. Msza św., różaniec, suma, suplikacje, kazanie i bezpośrednio nieszpory. Krakopol. O 7 godzinki, msza św., różaniec, suma, suplikacje, kazanie i nieszpory. Wejwery. O 7 godzinki, 9 msza św. czytana, 11 suma, suplikacje, kazanie i zaraz nieszpory. Kołaki. Suma o 11,15, przed mszą św. kazanie, po sumie nieszpory.³⁶

W dalszym ciągu wszakże nie tylko poszczególne dekanaty, ale i parafie w ramach jednego dekanatu posiadały różny porządek nabożeństw. Temat ten omawiano m.in. w 1921 r. na zjeździe dekanalnym w Suwałkach. Po dyskusji ustalono, iż: nabożeństwa w lecie rozpoczną się o 7 a zimą o 8. Najpierw jutrznia, po niej godzinki, w czasie śpiewów msza św. czytana, 9 różaniec, 10 msza św. gdy więcej księży, 10,30 pacierz, zdrowaśki i krótka „nauka liturgiczna”, 11 aspersion, procesja i suma. Kazanie w czasie mszy św., a gdy jeden ksiądz to po sumie. Po mszy św., względnie po nauce następuje wystawienie w puszcze i suplikacje. Po krótkiej przerwie rozpoczną się nieszpory, jedynie w miastach będą po południu. Nieszpory są w dalszym ciągu po łacinie,³⁷ W trzy lata potem księża dekanatu suwalskiego znów dyskutowali o porządku nabożeństw. Stwierdzili, iż „nie ma jednostajności przy odprawianiu nabożeństw w dni niedzielne i świąteczne”. Co więcej, nie mogli dojść do wspólnych wniosków i prosili kurię biskupią o interwencję w tej sprawie, „iżby nabożeństwa przynajmniej w naszym dekanacie odprawiały się jednakowo i w jednakowym porządku”. Chodziło tu o czas głoszenia nauk, przed czy po sumie, i o suplikacje.³⁸ W styczniu 1925 r. zapytali biskupa, czy wolno śpiewać nieszpory po polsku.³⁹ Odpowiedzi nie znamy. W tymże roku zakończyła swoje istnienie diecezja augustowska

42, 51, 65. Poszczególne części nabożeństw w oparciu o tę ankietę opracował ks. Tadeusz Górski, *Niedzielna służba boża*, Lublin 1962, maszynopis.

³⁴ Konsystorz do dziekanów. Sejny, 21 II/5 III 1898. ADŁ, Akta suplikacji, k. 19.

³⁵ *Necnon ut ritus et consuetudines antiquae servantur, immutationes vero vel innovationes nullae absque mandato nostro admittantur*. ADŁ, Filipów 1899, Kalendarz 1899.

³⁶ ADŁ, Iglówka 1911, Kołaki 1913, Krakopol 1911, Wejwery 1911.

³⁷ Obrady 25 X 1921. Archiwum Parafialne w Suwałkach, Dekanat suwalski 1919—1933.

³⁸ Obrady 9 IX 1924. Tamże.

³⁹ Obrady 7 I 1925. Tamże.

czyli sejneńska. Jej tereny polskie znalazły się w diecezji łomżyńskiej, parafie zaś litewskie w diecezji wilkowyskiej.

Na zakończenie należy zaznaczyć, iż obok drobnych różnic parafie z diecezji wileńskiej, łuckiej i żmudzkiej (tworzące diecezję (wigierską) posiadały główny układ nabożeństw podobny: w soboty i wigilie świąt nieszpory lub litanie o NMP (diecezja wileńska często, łucka rzadko); jutrznia w święta a w niedziele godzinki, różaniec lub koronka o Trójcy i w tym czasie msza św. przy większej liczbie księży; pacierz (nie wspomniano w diecezji żmudzkiej); katechizm (w łuckiej nie wspomniano, w żmudzkiej rzadko); suma, suplikacje (w łuckiej nie wspomniano); kazanie (w wileńskiej podczas mszy św., po niej i po suplikacjach, w łuckiej przed sumą, w żmudzkiej po suplikacjach), anioł pański; po południu nieszpory lub litanie a NMP. W parafiach z diecezji płockiej porządek był podobny jak wyżej, z tym, że w soboty i niedziele zazwyczaj śpiewano litanie, a nieszpory przed świętami i w święta uroczyste. Nie wspomniano o pacierru i katechizacji, natomiast są wzmianki o wspominkach za zmarłych. Kazanie było przed sumą a suplikacje pod koniec mszy św. Jeszcze w 1840 r. można wyodrębnić dawne części składowe diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej w umiejscowieniu kazania — diecezja płocka przed sumą, łucka przed i w czasie sumy, wileńska i żmudzka w czasie sumy lub po suplikacjach.

Powszechne występowanie litanii o NMP i różańca pozwala zrozumieć szybki rozwój pod koniec XIX w. nabożeństwa majowego i październikowego. Istniejący nawet do dzisiaj zwyczaj odmawiania różańca podczas mszy św. ma swoje uzasadnienie; porannej mszy św. towarzyszyły przecież różaniec lub godzinki. Przez cały XIX w. ksiądz mógł odprawiać tylko jedną mszę św. dziennie, także w niedziele.

SONNTAGSGOTTESDIENSTORDNUNG IN DER WIGRY DIÖZESE UND IN DER AUGUSTÓW-SEJNY DIÖZESE

Zusammenfassung

Wigry-Diözese, die im Jahre 1799 gegründet wurde, bestand aus damaligen Diözesenteilen wie Łuck, Wilno und Żmudz. Nach dem Frieden in Tylżyce, sind manche Dekanaten vom Kaiserreich weggegangen; die die geblieben sind, wurden im Jahre 1818 zur Augustów-Diözese, anders gesagt Sejny-Diözese gehört. Nachher wurden sich an diese Diözese drei Dekanaten von Płock-Diözese angeschlossen.

Jede von den vier Bestandteilen behielt Sonntagsgottesdienstordnung, ihrer heimischen Diözese. Zwischen ihnen entstanden geringe Unterschiede. Die grundsätzliche Messeordnung war ähnlich: sonnabends und vorabende der Festtage Vesper, Litanie zur Mutter des Gottes, Frühgottesdienst an Feiertage und Sonntags Studengebete, Rosenkranzgebet, während des Gesangs-Gottesdienst. Wenn mehr Priester waren, Gebet Katechismus, Prozession, Hochamt, Supplikation, Predigt, Engelsgruss, am Nachmittag Vesper oder Litanie. Nicht überall wurde die oben genannte Reihenfolge beachtet. Darüber hinaus wurden manche Gottesdienste ausgelassen. Die Bischöfe versuchten mehrmals den Sonntagsgottesdienst gleichmässig zu machen. Das betraf besonders der Sonnabendsvesper, Katechismus, der Predigtzeit und dem Bittgesuch. Bis zum Ende der Augustów-Diözese anders gesagt Sejny-Diözese (1925) entstanden Meinungsverschiedenheiten auf der Weise und in der Zeit der Abhandlung des Gottesdienstes am Sonntag.